

Nogmaals gemeentegrootte en lokale democratie: Een dupliek

Henk van Goor

De repliek van Denters en Geurts (2000) op mijn bespreking (Van Goor 1999) van de door hen geredigeerde bundel *Lokale democratie in Nederland* (1998) acht ik op een aantal punten verhelderend, maar anders dan de auteurs hadden beoogd, wordt daarmee mijn eerdere kritiek niet weerlegd, maar juist bevestigd. Ik zal dit kort toelichten, waarbij ik mij beperk tot enkele hoofdzaken, daarbij het betoog van Denters en Geurts volgend.

1 Vraagstelling, theoretische modellen en meetopzet

Bron van veel moeilijkheden in *Lokale democratie in Nederland* is een onduidelijke vraagstelling. In mijn bespreking (1999: 522-523) meende ik dat er sprake was van een verschuiving in vraagstelling, van het functioneren van de lokale democratie naar het oordeel daarover van individuele burgers,¹ maar na lezing van de repliek van Denters en Geurts ben ik er niet meer zo zeker van of deze karakterisering wel juist is. Ik krijg sterk de indruk dat in het denken van de auteurs twee vraagstellingen door elkaar lopen, die onderling wel raakvlakken hebben, maar elk een eigen uitwerking vergen. Door het hinken op twee gedachten ontstaat niet alleen grote verwarring, maar blijft ook een adequate uitwerking van de (welke?) vraagstelling achterwege.

Wat zijn nu die twee vraagstellingen? De eerste heeft betrekking op het functioneren van de lokale democratie, oftewel op de kwaliteit van de relaties tussen burgers en hun gemeentebestuur: dit is een vraagstelling op macroniveau. De tweede betreft oordelen (tevredenheid) over het gemeentebestuur en gedrag en gedragsintenties (politieke participatie) van individuele burgers: dit is een vraagstelling op microniveau. Beide vraagstellingen worden door Denters en Geurts niet helder onderscheiden. Zo menen zij op basis van onderzoek naar opvattingen en gedragingen van individuele burgers uitspraken te kunnen doen over de kwaliteit van de lokale democratie. Mijn punt is echter dat voor het beoordelen van de lokale democratie, ofwel van de *relaties* tussen burgers en hun gemeentebestuur (macroniveau), niet kan worden volstaan met het onderzoeken van opvattingen en gedragingen van *individuele* burgers (microniveau), maar dat om relaties adequaat te onderzoeken metingen nodig

zijn aan *beide* 'eindpunten' ervan, in dit geval aan burgers én hun gemeentebestuur. Ik ben dus niet van mening, zoals Denters en Geurts kennelijk denken, dat oordelen of participatie van individuele burgers *irrelevant* zouden zijn, maar wel dat ze *ontoe-reikend* zijn om de relaties tussen burgers en bestuur adequaat vast te stellen.

Ik kan dit het beste illustreren aan de hand van een voorbeeld (zie ook Van Goor 1999: 525). Pouwels (1988) laat zien hoe twee gemeenten zich bij het maken van afspraken met het rijk binden aan de doelstellingen van het rijk met als gevolg, dat de mogelijkheden voor de lokale bevolking om zinvol méé te praten en daadwerkelijk invloed uit te oefenen op de lokale politieke besluitvorming afnemen. De uitkomst die de besluitvorming 'moet' hebben, staat voor het gemeentebestuur immers al vast, waardoor de ruimte voor de bevolking om in te spreken sterk wordt verkleind, of zelfs geheel is verdwenen. Het is duidelijk dat een onderzoek waarin slechts naar de algemene tevredenheid van burgers over hun gemeentebestuur en in algemene zin naar hun individuele participatie wordt gevraagd, niet licht deze bedreiging van de lokale democratie op het spoor zal komen. Dat is ook niet erg, zolang men zich ervan bewust is dat een onderzoek naar individuele oordelen daartoe niet de geëigende benadering is.

Het gevolg van het hinken op twee gedachten is dus, dat er een discrepantie ontstaat tussen datgene wat de onderzoekers zeggen te willen onderzoeken (het functioneren van de lokale democratie) en datgene wat daadwerkelijk wordt onderzocht (oordelen en gedrag van individuele burgers).

Denters en Geurts vinden het bevreemdend dat ik in mijn bespreking zo veel nadruk leg op de onderzochte oordelen van burgers en geen oog heb voor het feit dat ook individueel gedrag en gedragsintenties (politieke participatie) zijn bestudeerd. Dat laatste is mij niet ontgaan, ik vermeld het ook in mijn bespreking (1999: 523). Dat ik evenwel in mijn bespreking vooral inga op de *oordelen* (tevredenheid) van individuele burgers over hun gemeentebestuur, heeft te maken met het feit dat ik mij in mijn bespreking, zoals ik ook aangeef (1999: 523), concentreer op *dat* aspect waarin *Lokale democratie in Nederland* de pretentie heeft vernieuwend te zijn: het toetsen van rivaliserende theorieën en in deze theorieën is het oordeel van individuele burgers over hun gemeentebestuur de centrale afhankelijke variabele (zie Denters en Geurts 1998a).

Het feit dat beide vraagstellingen door de auteurs niet scherp worden onderscheiden, werkt door in hun uitwerking van beide rivaliserende theoretische modellen. Om de oordelen (tevredenheid) van individuele burgers over hun gemeentebestuur te onderzoeken grijpen ze terug op theoretische modellen over het functioneren van gemeenten zonder zich er voldoende rekenschap van te geven, dat hier sprake is van twee verschillende analyseniveaus (het probleem van de macro-microtransities) en dat men beide niveaus niet ongestraft zonder meer kan combineren. Overigens is het zeer de vraag of men voor de verklaring van individuele oordelen wel het beste vanuit macroniveau kan vertrekken. Het lijkt mij dat men daartoe beter

kan starten met het proces van individuele oordeelsvorming om daar vervolgens omgevingsvariabelen bij te betrekken.

Mouritzen (1989) op wie Denters en Geurts zich in hun repliek (noot 5) beroepen om hun gebruik van de modellen van Ostrom (1972/73) te rechtvaardigen, was zich van het niveauprobleem wel bewust. Hij stelt dat

'the ideal design for this kind of study would be a comparative design in which information on citizens' satisfaction was available for a great number of local governments *before* and *after* amalgamation took place. As this database is not available, the study will instead be performed as a *cross section* analysis on *individual* level data' (Mouritzen (1989: 667, curs. in orig.).

Anders gezegd: Mouritzen heeft door een gebrek aan data de macromodellen noodgedwongen op het niveau van individuen getoetst. Zoals ik in mijn bespreking al opmerkte (1999: 527), ontbreekt het bewustzijn van het niveauprobleem bij Denters en Geurts, want hoe kun je anders kenmerken van gemeenten onderling correleren op het niveau van respondenten (een fout die Mouritzen uitdrukkelijk *niet* maakt)?

In hun repliek erkennen Denters en Geurts dat zij zich van dit macro-microprobleem onvoldoende bewust zijn geweest en dat ze bij de herformulering van beide macromodellen op microniveau uitbreider stil hadden kunnen staan bij de assumpties die men hierbij moet maken, zoals de assumptie dat 'individuele burgers een accurate perceptie hebben van hun omgeving'. Maar deze assumptie wordt nu pas, achteraf, geformuleerd, want in *Lokale democratie in Nederland* merkt Denters (1998: 14) nog op dat het oordeel van individuele burgers van groot belang is, 'zelfs als dit op misvattingen berust'.

Belangrijker is evenwel dat deze assumptie in een onderzoek naar de verklaring van individuele oordeelsvorming misplaatst is, omdat het aanneemt wat nu juist empirisch moet worden onderzocht. Om tot een adequate vraagstelling te komen, had deze assumptie door de onderzoekers geproblematisiseerd moeten worden: gegeven het feit dat burgers slechts gebrekkig inzicht hebben in het functioneren van hun gemeentebestuur, hoe komen zij dan toch tot een oordeel over (het functioneren van) dat gemeentebestuur? Vervolgens hadden zij zich dan de vraag kunnen stellen of en hoe omgevingskenmerken (waaronder gemeentekenmerken, zoals gemeentegrootte en feitelijk geleverde beleidsprestaties) van invloed zijn op de individuele oordeelsvorming. Deze vraagstelling vertrekt van het *individuele* niveau en betreft, waar nodig, elementen van *bovenindividuele* niveaus in de beschouwing.

Om de samenhang in hun onderzoek tussen macro- en microniveau te verduidelijken, presenteren Denters en Geurts in hun repliek in figuur 1 een vereenvoudigd model van de macro-microtransities in het politieke gemeenschapsmodel. Deze figuur is interessant, omdat het nogmaals bevestigt wat ik in mijn bespreking al heb gesteld, namelijk dat beide modellen – het moderniseringsmodel en het politieke gemeenschapsmodel – niet op dezelfde wijze zijn getoetst (1999: 528). In het poli-

tieke gemeenschapsmodel is het beeld van de ambtelijke responsiviteit² de centrale tussenschakel waarmee gemeentekenners (macroniveau) en tevredenheid (microniveau) worden verbonden, met behulp van de hierboven besproken assumptie. Zoekt men in het moderniseringsmodel naar een vergelijkbare macro-microtransitie, dan blijkt deze te ontbreken! Omdat juist de schakels 1 en 2 uit figuur 1 in de argumentatie van Denters en Geurts doorslaggevend zijn om een analyse op individueel niveau uit te voeren, volgt uit het ontbreken van deze schakels in het moderniseringsmodel, dat dit model niet zinvol op individueel niveau kan worden getoetst. De auteurs bevestigen met hun eigen nadere uiteenzettingen, dat beide modellen op belangrijke punten van elkaar verschillen, juist op het punt van de macro-microtransities. Dit betekent niet alleen dat de auteurs de modellen niet op vergelijkbare wijze hebben uitgewerkt en getoetst, maar het onderstreept nogmaals dat zij zich van de niveauproblemen niet of in ieder geval onvoldoende bewust zijn geweest.

Na het voorgaande kan ik kort zijn over de meest geëigende meetopzet. Ik deel de mening van de auteurs dat in het onderzoek, *zoals zij dat nu hebben uitgevoerd*, multilevelanalyse geen geschikte meetmethode is. Vandaar ook mijn pleidooi voor een andere opzet: neem eerst een (beperkt) aantal gemeenten en trek vervolgens per gemeente een steekproef uit de bevolking. Deze werkwijze is wel toegepast in *Kwaliteit van gemeenten* (Denters e.a. 1990) en het heeft mij hogelijk verbaasd dat van deze werkwijze hier niet opnieuw gebruik is gemaakt. Had men in *Lokale democratie in Nederland* deze werkwijze gevolgd, dan had men zowel het feitelijk functioneren van de lokale democratie kunnen onderzoeken (en de nu ongemeten gelaten interveniërende schakels tussen gemeentegrootte en gemeentelijk functioneren kunnen meten), als individuele opvattingen en gedragingen en had men vervolgens beide met elkaar in verband kunnen brengen. Een dergelijke meetopzet is niet, zoals Denters en Geurts in hun repliek suggereren, een kwestie van *persoonlijke smaak* (waarover niet te twisten valt), maar vloeit *logisch* voort uit de theoretische modellen waarin twee analyseniveaus voorkomen en waarin dus ook op twee niveaus metingen moeten worden verricht (gemeenten en individuele burgers). Bij een dergelijke opzet had men vervolgens zinvol gebruik kunnen maken van multilevelanalysemodellen.

2 Specificatie van de theoretische modellen

Onder deze noemer stellen Denters en Geurts in hun repliek drie onderwerpen aan de orde, waarop ik slechts kort wil reageren:

- a) beleidsinhoud;
- b) externe relaties van gemeenten;
- c) interveniërende variabelen op gemeenteniveau.

a) Denters en Geurts stellen dat in hun onderzoek de beleidsinhoud (typen voorzieningen en diensten die gemeenten aan hun burgers leveren) niet van belang is, omdat

zij alleen de algemene tevredenheid van de burgers over hun gemeentebestuur hebben onderzocht. Zij menen dat een onderzoek naar de tevredenheid over specifieke voorzieningen, hoewel mogelijk interessant, belangrijke beperkingen heeft. Want 'zo is niet op voorhand duidelijk welke specifieke voorzieningen en beleidsprestaties in welke mate voor een bepaalde burger relevant zijn' (curs. in orig.). Dat kan wel zo zijn, maar waar staat geschreven dat men dat niet zou kunnen onderzoeken?

Tegenover het nadeel van onderzoek naar de tevredenheid over specifieke voorzieningen stellen zij als voordeel van onderzoek naar algemene oordelen

'dat bij de beantwoording van de vraag naar de algemene tevredenheid de burger zelf kan bepalen in welke mate hij bepaalde voorzieningen en prestaties meeweegt in een eindoordeel over het gemeentebestuur.'

Zouden Denters en Geurts echt geloven dat algemene oordelen van burgers op deze wijze tot stand komen? Niet alleen wordt hier verondersteld dat individuele burgers ten aanzien van overheidsvoorzieningen over duidelijke preferenties beschikken, die zij onderling eenduidig kunnen rangschikken en wegen, maar ook dat zij een accuraat beeld hebben van het functioneren van het gemeentebestuur en van de discrepanties tussen hun voorkeuren en wat feitelijk wordt gepresteerd. Alleen de klassieke *homo economicus* met zijn panoramisch overzicht van de werkelijkheid is daartoe in staat, maar niet de doorsnee burger. Ook hier wordt – opnieuw – voorondersteld wat men feitelijk behoort te onderzoeken. Daar komt nog een argument bij. De tevredenheid van burgers over de geleverde voorzieningen en diensten blijkt lang niet altijd samen te hangen met objectieve gegevens over de dienstverlening (vergelijk Stipak 1979). En het zou wel eens zo kunnen zijn dat naarmate vragen naar tevredenheid algemener worden geformuleerd, de kans groter is dat subjectieve oordelen niet correleren met objectieve metingen van gemeentelijke beleidsprestaties. Als dat zo is, dan is – anders dan Denters en Geurts menen – het stellen van algemene vragen geen goede strategie.

b) Over de door mij naar voren gebrachte derde, rivaliserende theorie, waarin aandacht wordt geschonken aan de gevolgen van de externe betrekkingen van gemeenten voor hun intern functioneren (1999: 524-526), kan ik hier kort zijn. Deze theorie heeft, evenals de twee modellen van Ostrom (1972/73) die Denters en Geurts tot inspiratiebron hebben gediend, betrekking op het macroniveau (zoals ook blijkt uit de voorbeelden die ik geef) en is niet zonder meer geschikt voor een onderzoek naar individuele oordeelsvorming. Om mijn dupliek niet nodeloos lang te maken, laat ik dit punt hier rusten, hoewel ik de opvattingen van Denters en Geurts over dit model niet deel.

c) In het licht van alles wat ik al eerder over vraagstelling en uitwerking heb gezegd, kan ik over het probleem van de interveniërende variabelen kort zijn. Ik deel de mening van Denters en Geurts niet, dat het geen probleem is om de interveniërende schakels op gemeenteniveau ongemeten te laten. Want wat is dan eigenlijk de

meerwaarde van hun analyse boven de analyses in de bijdragen aan *Lokale democratie in Nederland* waarin van deze modellen geen gebruik wordt gemaakt? Geen enkele lijkt me. Bovendien was het meten van deze tussenschakels goed mogelijk geweest, als men een adequate meetopzet had gekozen: een beperkt aantal gemeenten en per gemeente een steekproef van burgers (zie boven).

3 Datakwaliteit

In hun repliek stichten Denters en Geurts verwarring over de vraag welke vertekeningen zij nu precies hebben onderzocht. Ik heb nergens kunnen vinden dat vertekeningen ten gevolge van onderdekking door hen daadwerkelijk zijn geanalyseerd. In de twee passages hierover in *Lokale democratie in Nederland* (op p. 19 en p. 247) wordt *aangenomen* en niet onderzocht, dat geen of een geheim telefoonnummer niet tot vertekeningen leidt.

Wel onderzocht is het effect van nonrespons op de verdeling van enkele variabelen (Denters 1998: 22), waarbij de respondenten met behulp van CBS-gegevens zijn vergeleken met de Nederlandse bevolking als geheel. In feite gaat het hier waarschijnlijk om een analyse van het gecombineerd effect van onderdekking en nonrespons, zoals Denters en Geurts in hun repliek ook van mening lijken te zijn. Niet duidelijk is overigens hoe de vergelijking met de CBS-gegevens precies is uitgevoerd en hoe nauwkeurig deze is, maar het is duidelijk dat zich hierbij lastige problemen voordoen vanwege het feit dat van een gestratificeerde steekproef gebruik is gemaakt.

Belangrijker is evenwel dat Denters en Geurts in hun repliek erkennen, dat de hoge nonrespons en vertekeningen op inhoudelijke variabelen inderdaad een serieuze bedreiging vormen voor de geldigheid van hun uitkomsten. Zij geven dus toe dat de empirische uitkomsten van hun studie vermoedelijk niet accuraat zijn. Volgens hen is dat echter geen probleem, want aard en richting van de vertekeningen zouden duidelijk en voorspelbaar zijn, zodat er eenvoudig voor gecorrigeerd kan worden.¹ Dit is een opmerkelijk zonnige visie op het probleem van *sample selection bias*, dat in de praktijk bijzonder taai en weerbarstig is gebleken en waarvoor nog altijd geen pasklare oplossingen bestaan.

Ervan uitgaande dat de richting van de vertekeningen bekend is, komen Denters en Geurts tot de conclusie dat de door hen gevonden verbanden in werkelijkheid nog veel sterker zijn, waardoor hun eindconclusies zelfs nog aan kracht zouden winnen. Denters en Geurts zijn hier uiteraard erg blij mee. Ik vrees echter dat hun vreugde van korte duur is. Hoewel er zeker argumenten zijn aan te wijzen die voor hun standpunt pleiten, redeneren ze wel erg gemakkelijk naar hun eigen conclusies toe zonder voldoende aandacht te besteden aan mogelijke tegenargumenten.

Hun interpretatie is gebaseerd op twee aannames:

- 1 aard en richting van vertekeningen zijn bekend en hebben altijd dezelfde, voorspelbare gevolgen;

2 vertekeningen onderdrukken de gevonden verbanden, waardoor de verbanden in werkelijkheid (veel) sterker zijn.

Beide assumpties zijn echter in hun algemeenheid niet houdbaar. Er zijn tenminste drie redenen waarom de gevolgen van nonrespons voor verbanden niet zo voorspelbaar zijn als de auteurs denken.

Om te beginnen heeft nonrespons een zekere 'elasticiteit'. Omvang en samenstelling ervan variëren van onderzoek tot onderzoek, vooral als gevolg van verschillen in aantallen weigeringen tussen onderzoeken. De gevolgen van nonrespons voor verbanden zullen dientengevolge eveneens fluctueren van onderzoek tot onderzoek en zijn daarmee niet volledig voorspelbaar.

In de tweede plaats dienen we bij het vaststellen van verbanden (de verklaringsvragen waarin Denters en Geurts zijn geïnteresseerd) niet alleen rekening te houden met vertekeningen in afzonderlijke variabelen (univariaat), maar vooral ook met *multivariate* vertekeningen, dat wil zeggen vertekeningen die in de onderzochte combinaties van twee of meer variabelen optreden. Deze multivariate vertekeningen vertonen vaak een veel minder regelmatig patroon, met allerlei onvoorspelbare fluctuaties, waardoor zonder nader onderzoek de precieze aard van de vertekeningen en hun gevolgen voor de onderzochte verbanden moeilijk zijn te voorspellen.

In de derde plaats is de hoogte van de nonrespons een complicerende factor. Bij een laag responsniveau doen zich veel meer vertekeningen in verbanden voor dan bij hogere responsniveaus. Verbanden zijn voorts zeker niet altijd zwakker, maar kunnen even goed sterker zijn dan in werkelijkheid. Bovendien blijkt bij lage responsniveaus ook het teken van het verband regelmatig onjuist te zijn: in werkelijkheid is het verband dan omgekeerd (zie in dit verband Van Goor en Stuijver 1998). Richting en sterkte van de vertekeningen blijken dan ook niet eenvoudig voorspelbaar te zijn. Dit betekent dat men bij een responsniveau van niet veel meer dan 25%, zoals in *Lokale democratie in Nederland*, weinig met zekerheid kan zeggen over de werkelijke richting en sterkte van verbanden.

Naast problemen die door de hoge nonrespons zijn veroorzaakt, dienen onderzoekers bij de beoordeling van de kwaliteit van hun data en daarmee van hun onderzoeksresultaten ook rekening te houden met verstoringen die door andere foutenbronnen kunnen zijn veroorzaakt. Ik beperk me hier tot één belangrijke foutenbron die ik in mijn bespreking al kort heb aangestipt (1999: 533, noot 9), namelijk vertekeningen in de antwoorden (zelfrapportages) van de respondenten. Deze vertekeningen kunnen ertoe leiden dat de sterkte van verbanden in surveys ernstig wordt overschat. Presser en Traugott (1992) hebben dit aangetoond voor stemgedrag; Van Goor en Verhage (1999) vinden soortgelijke effecten in een onderzoek naar ziekteverzuim. Presser en Traugott (1992: 86) concluderen, dat 'relying on self-reports may bias survey results in favor of common sense models of the world'. Men mag dus beslist niet aannemen dat de verbanden die men vindt, altijd zijn onderdrukt, er

kan even goed een (forse) overschatting optreden.

Door al deze problemen in combinatie zijn aard en richting van de uiteindelijke vertekeningen die zich in een onderzoek voordoen, moeilijk nog eenvoudig voorstelbaar te noemen. Alleen empirisch valideringsonderzoek op het eigen onderzoeksmateriaal kan hierover uitsluitsel geven. In dit opzicht hebben de onderzoekers van *Lokale democratie in Nederland* een kans gemist door te verzuimen de onderdekking en nonrespons in hun eigen onderzoek nauwkeurig in kaart te brengen en aan een grondig valideringsonderzoek te onderwerpen.

Denters en Geurts zijn zelfs in de verste verte niet in staat het sluitend bewijs te leveren dat hun speculaties juist zijn. Hun conclusies zijn dan ook een slag in de lucht: ze kunnen waar zijn, maar evengoed ook niet. Wat duidelijk is – en wat zij in hun repliek ook erkennen –, is dat de empirische uitkomsten van hun onderzoek vermoedelijk niet accuraat zijn. Denters en Geurts bevestigen daarmee ongewild de inderdaad harde conclusie die ik in mijn bespreking over *Lokale democratie in Nederland* velde. Men kan het onderzoeksverslag maar beter ongelezen laten.

Noten

1. Het was de 'redenering' die Denters (1998: 13-14) hierbij hanteert, die op mij een geforceerde indruk maakte. Mijn kritiek heeft dus betrekking op de onduidelijkheid in de vraagstelling. Het betekent niet dat ik onderzoek naar oordelen of participatie van individuele burgers niet belangrijk zou vinden (zie hierover verder de tekst).

2. Denters en Geurts stellen in hun repliek (noot 1) dat ik voorbij ga aan het wezenlijke verschil tussen de perceptie van *ambtelijke* en *politieke* responsiviteit. Het onderscheid is mij niet ontgaan, maar ik vraag me af of burgers in doorsnee een duidelijk onderscheid zullen maken tussen ambtelijke en politieke responsiviteit. In dit verband was ik ook nieuwsgierig naar de correlatie tussen beide variabelen, die ik in *Lokale democratie in Nederland* nergens had kunnen vinden (1999: 532, noot 6). Spijtig genoeg vermelden de auteurs ook nu niet hoe sterk beide variabelen samenhangen.

3. Dit is overigens een merkwaardig stellige bewering in het licht van de opmerking die ze in hun repliek ook maken, namelijk dat tijdens het schrijven van hun boek nog niets over deze vertekeningen bekend was! Deze laatste opmerking heeft mij zeer bevreemd. Dat er vertekeningen optreden bij de meting van bijvoorbeeld politieke participatie, zowel ten gevolge van nonrespons als van vertekeningen in antwoorden, is al veel langer bekend.

Geraadpleegde literatuur

- Denters, S.A.H. (1998) Over schaal en lokale democratie. In: S.A.H. Denters en P.A.Th.M. Geurts 1998, pp. 9-26.
- Denters, S.A.H. en P.A.Th.M. Geurts (1998) (red.) *Lokale democratie in Nederland: Burgers en hun gemeentebestuur*. Bussum: Coutinho.
- Denters, S.A.H. en P.A.Th.M. Geurts (1998a) Tevredenheid over het gemeentebestuur. In: S.A.H. Denters en P.A.Th.M. Geurts 1998, pp. 27-54.
- Denters, B. en P. Geurts (2000), Gemeentegrootte en lokale democratie: Een repliek aan H. van Goor. *Sociologische Gids* 2 (47), elders in dit nummer.

- Denters, S.A.H., H.M. de Jong en J.J.A. Thomassen (1990) *Kwaliteit van gemeenten: Een onderzoek naar de relatie tussen de omvang van gemeenten en de kwaliteit van het lokale bestuur*. Den Haag: VUGA.
- Goor, H. van (1999) Gemeentegrootte en lokale democratie. *Sociologische Gids* 6 (46) 521-534.
- Goor, H. van en B. Stuiver (1998) A wave-analysis of distributional bias, substantive bias and data-quality in a mail survey among Dutch municipalities. *Acta Politica* 33 (1998) 179-196.
- Goor, H. van en A.L. Verhage (1999) Nonresponse and recall errors in a study of absence because of illness: An analysis of their effects on distributions and relationships. *Quality and Quantity* 33 (1999) 411-428.
- Mouritzen, P.E. (1989) City size and citizens' satisfaction: Two competing theories. *European Journal of Political Research* 17 (1989) 661-688.
- Ostrom, E. (1972/73) Metropolitan reform: Propositions derived from two traditions. *Social Science Quarterly* 53 (1972/73) 474-493.
- Pouwels, J.P.A. (1988) *Het beheer van de stad: Beschouwingen aan de hand van studies over gevoerd beleid*. Nijmegen: ITS.
- Presser, S. en M. Traugott (1992) Little white lies and social science models: Correlated response errors in a panel study of voting. *Public Opinion Quarterly* 56 (1992) 77-86.
- Stipak, B. (1979) Citizen satisfaction with urban services: Potential misuse as a performance indicator. *Public Administration Review* 39 (1979) 46-52.